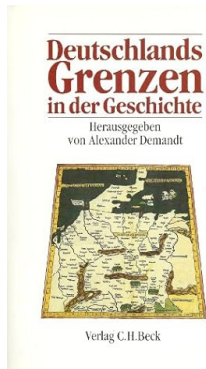

Duitsland

*“[...] Von der Maas bis an die Memel,
Von der Etsch bis an den Belt [...]”*
Uit *Lied der Deutschen (Deutschlandlied)*, 1e strofe
August Heinrich Hoffman von Fallersleben, 1841

Demandt (A.) o.r.v., *Deutschlands Grenzen in der Geschichte*, München, 1990.

Voor de geschiedenis van grenzen in Duitsland dient zeker dit standaardwerk geconsulteerd te worden. Daarin wordt eerst ‘Duitsland’ en ‘grens’ gedefinieerd en vervolgens een korte Duitse grensgeschiedenis gebracht; een tweede hoofdstuk bevat een historisch overzicht van het begrip (‘natuurlijke’) grens in de Duitse politiek; de vier volgende delen behandelt de grens in elke windstreek apart; het boek wordt afgesloten door een bijdrage over diverse Duitse binnengrenzen.

Grenzsteine, Grenzspalen. Bordermarkers.

<http://www.eberhard-gutberlett.de/>.

Website van de *Deutsche Grenzsteinforschung*, dat o.m. ook het erfgoedproject *Historische Grenze* uitvoert.

a staatsgrenzen

Lindner (K.-H.), *Von der Etsch bis an der Belt. Deutschlands Grenzen im Laufe von zwei Jahrtausenden in 180 Karten*, München, 1998.

Kirn (P.), *Politische Geschichte der deutschen Grenzen*, Mannheim, 1958.

Ambrosius, *Deutschlands Grenzen im Wandel des Jahrhunderts*, Leipzig, 1916.

Aubin (A.), *Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes*, Breslau, 1938.

St. Pütter (J.), *Staatsveränderungen des Deutschen Reiches von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten im Grundrisse*, Göttingen, 1753.

Conring (H.), *De finibus imperii Germanici. Libri duo. Quibus jura finium a primo Imperii exordio ad haec nostra usque tempora propugnantur*, 2 dln. (In 1 band), Helmstedt, 1654. (Heruitgegeven en vertaald naar het Engels door de Rare Books Club als: *De finibus Imperii Germanici*, Miami, 2012).

Het boek, van de hand van homo universalis Hermann Conring, bevat een chronologisch overzicht van de grensgeschiedenis van Duitsland vanaf het Romeinse Rijk tot de 17^e eeuw (met een hoofdstukje over zeegrenzen): hij speurt naar de politieke oorzaken voor het verlies en de groei van het rijksgebied alsook de politieke inschatting van de rijksgrenzen na de Vrede van Westfalen. Na een proloog over 'Germania', stelt Conring in het eerste deel dat vanaf Karel de Grote het Romeinse en Duitse keizerrijk twee onderscheiden rijken waren en dat daardoor Duitsland geen aanspraak kon maken op de grenzen van het oude Romeinse Rijk; het deel bevat uitvoerige gegevens betreffende verschillende grensverschuivingen doorheen de tijd. Het tweede deel behandelt de grensaanspraken en gebiedsverliezen van het Duitse Rijk. Het werk wordt wel bij de zwakste in zijn omvangrijk en veelzijdig oeuvre gerekend (o.a. reeds in 1656 door de Franse historicus Hadrianus Valesius / Adrien de Valois): o.m. verantwoordt de auteur niet waarom Duitsland aanspraak kon maken op zijn grenzen en ook niet waarom in zijn tijd het Duitse Rijk kleiner was geworden.

(Voor meer over het belang van dit werk voor de geschiedschrijving van grenzen en over de auteur, zie 1.4 *Lineaire staatsgrenzen*)

Na W.O.I

Over de 'Versailles-grenzen' is er tijdens het Interbellum (vaak zeer partijdig) een bibliotheek volgeschreven (en ook een film gemaakt):

Lengereau (M.), *Les frontières allemandes (1919-1989)*, Berne-Paris, 1990.

Weinhold (M.), *Deutschlands Gebietsverluste 1919-1945. Handbuch und Atlas*, Kiel, 2003. Beredeneerde kaarten van de gebieden die in de loop van de 20e eeuw van Duitsland 'wegvielen'.

Benoist (C.), *Les nouvelles frontières de l'Allemagne et la nouvelle carte de l'Europe*, Paris, 1920.

Curlis (M.), "Versailles-Vertrag". *1e Teil: Territoriale Bestimmungen. Schicksal der Grenzen*, Berlin, 1919. Film, 200'

Krebs (N.), *Deutschland und Deutschlands Grenzen*, Berlin, 1929.

Westen

Anrich (E.), *Die Geschichte der deutschen Westgrenze*, Leipzig, 1940.

Aubin (G.), *Staat und Nation an der deutschen Westgrenze*, Berlin, 1951.

Kampf (H.), *Geschichte der Westgrenze des Deutschen Reiches bis zur Französischen Revolution*, Potsdam, 1941

Linnebach-Hengstenberg (K.), *Die gerechte Grenze im deutschen Westen - ein tausendjähriger kampf*, Berlin, 1926 (met 42 krtn.).

Muller (C.), *Nos frontières du Rhin*, Paris, 1886.

Steinwach (F.), *Die westdeutsche Volksgrenze als Frage und Forschungsaufgabe der politischen Geschichte*, Leipzig, 1937.

Wolfram (G.), *Die Entstehung der nationalen und politischen Grenze im Westen*, in *Frankreich und der Rhein*, 1926.

Zeller (G.), *La France et l'Allemagne depuis dix siècles*, 1932.

Duitsland//België

De grens tussen België en Duitsland is 167 km. lang en loopt van het drielandengrenspunt met Nederland in het noorden tot dat met Luxemburg in het zuiden (op de Our nabij Hemmeres), in een reeks gebroken lijnen doorheen de heuvels van de Ardennen zonder rekening te houden met het fysische landschap. Nabij Loshheim verandert de grens van koers en loopt vandaar zuidwestelijk langs de Ourvallei, waarvan de rivier volledig in België ligt. Alhoewel ze in 1919 werd bepaald, komt ze overeen met oude politieke en administratieve grenzen.

In 1815 legden de Europese grootmachten de grens vast tussen de Nederlanden en Pruisen. Na de onafhankelijkheid van België werd deze lijn met Pruisen (Duitsland vanaf 1871) in 1839 bevestigd. Na de nederlaag van Napoleon in 1813-1814 hadden de mogendheden de ontmanteling van het noorden van het Franse Keizerrijk op het oog en de vestiging van onafhankelijk en sterk gemaakt Nederland door de aanhechting van de vroegere Oostenrijkse Nederlanden; tevens werd het Heilige Roomse Rijk herverdeeld in ondermeer een Duitse Bond onder leiding van Pruisen. Volgens een protocol van 31 mei 1814 kwam in het bezette grondgebied de linkeroever van de Maas onder Brits-Nederlands beheer, de rechteroever onder Pruisisch bestuur. De Nederlandse koning kon echter in de proclamatie van 5 april 1815 bewerkstelligen dat Pruisen van het vroegere Ourthe-departement enkel de kantons Eupen, Malmédy, Sankt-Vith, Kronenburg en Schleiden, evenals een klein stuk van het kanton Aubel (met de steenweg Luik-Aken) tot zich nam. Dat werd bekrachtigd in het verdrag van 31 mei 1815 van Wenen, dat de grenzen van het Koninkrijk der Nederlanden vastlegde; de afbakening van het rechts van de grens gebleven gedeelte van het kanton Aubel werd nader omschreven in de slotakte van het Congres van Wenen op 9 juni 1815. Daarin bepaalde artikel 25 de grenzen van Pruisen, artikel 66 die van de Nederlanden. De slotakte bepaalde dat een gemengde commissie het precieze grensverloop ter plekke zou vastleggen, wat gebeurde vanaf 15 december 1815 en leidde tot het Verdrag der Grenzen van 26 juni 1816; de grensafbakening vond plaats vanaf 1817.

Het Verdrag van Versailles na WO I creëerde op 28 juni 1919 echter een totaal nieuwe grenslijn, uit vooral strategische overwegingen: de Duitse plaatsen Eupen, Malmédy en Moresnet werden overgeheveld naar België, wat goedgekeurd werd door de plaatselijke bevolking door middel van een -in het verdrag voorziene- volksraadpleging. De vastlegging en demarcatie werden drie jaar later afgehandeld en ondertekend op 6 november 1922 in Aken. Het tracé viel samen met dat van het departement Ourthe uit de Franse Tijd (met uitzondering van Bildchen, beoosten het bos van Eupen, in Schöneseeffen en Udenbreth, in Manderfeld en Schoenberg). In de mate dat de grenzen van de Franse departementen overeenkwamen met middeleeuwse politieke en kerkelijke afscheidingen, gaat de Belgisch-Duitse grens dus terug op historische grenzen, met de oudste stukken tussen Aix en Roetgen, beoosten de gemeenten Rochenath-Bullange, beoosten Lommersweiler-Thommen-Reuland.

Ook na de Eerste Wereldoorlog werd de Vennbahn-spoorlijn, met enkele meters aan weerszijden, geheel overgeheveld naar België: daardoor werden echter stukken Duitsland effectief enclaves in België. Doorheen de jaren werden de meeste opgenomen in één van de twee landen als gevolg van kleinere aanpassingen van de grenslijn (of ook nog vergroot of verkleind, gefusioneerd of afgescheiden – met voor een korte periode zelfs een ‘tegen-enclave’ in één van de Duitse enclaves), om in het agrarische maar ook dicht bevolkte gebied, het transport niet te belemmeren: zo werden in mei 1935 twee kleine percelen van ca. 2 km² door België afgestaan en in september 1949 zeven Duitse percelen van ca. 20 km² met ca. 500 mensen overgeheveld naar België. Als gevolg van diverse problemen met het grensbeheer (administratie, douane, transportwegen en verontreiniging van de rivier) werd bij een verdrag, getekend in Brussel op 24 september 1956 en geratificeerd door beide landen in 1958, één perceel door België afgestaan aan Duitsland en drie percelen gingen in de omgekeerde richting; daarenboven werden de zeven percelen teruggegeven die in 1949 naar Duitsland waren gegaan, met enige kleinere aanpassingen.

Toch blijven er nu nog enkele Duitse enclaves in België over: Münsterbildchen, Rœtgener Wald, Rückslag, Mützenich en Ruitzhof (variërend van 1200 ha tot 1,5 ha en van 4 tot 2500 inwoners).¹ Vergeten we ten slotte niet dat van 1940 tot 1944 gebieden door de bezetter gebieden naar Duitsland waren overgeheveld (c.q. de grenzen veranderd: de oude entiteiten Eupen en Malmédy, plus een resem plaatsen).²

De meeste van de zestig stenen grenspalen, die in 1868 de houten exemplaren uit 1816 vervingen, staan er nu nog.

Het drielandenpunt België // Nederland // Duitsland is overigens ook het raakpunt van de vroegere departementen Ourthe, Beneden-Maas en Roer.

Van Wettere-Verhasselt (Y.), *Aperçu Historique. B. Formation de la frontière belgo-allemande*. In: *Les frontières du nord et de l'est de la Belgique. Etude de géographie humaine*, Bruxelles, 1966, 36-46.

Belgium-Germany Boundary, Washington, 1961 (I.B.S., 7).

Belgium-Germany, in: Biger (G.) o.r.v., *The Encyclopedia of International Boundaries*, New York, 1995, 69.

Courtois (L.), Pirotte (J.) & Lemaître (S.), *Apports de l'histoire aux constructions identitaires. Appartenances, frontières, diversité et universalisme*, Louvain-la-Neuve, 2013. Een territoriale geschiedenis van het Duitstalige gebied in België.

Johansson (R.), *Small state in boundary conflict: Belgium and the Belgian-German border 1914-1919*, Lund, 1988.

Marks (S.), *The Belgo-German Border, 1914-1956*, in: Baechler (C.) & Fink (C.), *L'établissement des frontières en Europe après les deux guerres mondiales. Actes des*

¹ Zie voor een kaart ter zake: Z. Nickolic, *The Atlas of Unusual Borders*, Glasgow, 2019, pp. 24-27.

² Gemmenich, Sippenaeken, Moresnet, Kelmis, Homburg, Montzen, Henri-Chapelle, Welkenraedt, Baelen (Balen), Membach, Beho en stukken van de gemeenten van Remersdaal, Aubel, Clermont, Bilstain, Limbourg, Goé, Jalhay en Sart.

colloques de Strassbourg et de Montréal (juin et septembre 1995), Bern-Berlin-Frankfurt/M., 1996, 115-13.

Letroye (A.), Délimitation de la frontière entre la Belgique et l'Allemagne, in: *Les frontières-frontières politiques-frontières linguistiques. Compte rendu de la XXie Semaine Sociale Universitaire du 17 au 22 octobre 1949*, in: *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1949, 4, 572-575.

Marks (S.), *Paul Hymans. The peace conferences of 1919-23 and their aftermath*, London, 2010.

Andrich (E.), Es besteht keine völkische Grenze zwischen Flandern und dem Reich. Zusammenfassung der 'Geschichte der deutschen Westgrenze', in *De Vlag*, 1942, pp. 303-307.

Historisch overzicht van 800 v.C. tot het Congres van Wenen.

Fagnoul (F.), *Die annullierte Annexion, vom Wiener Kongress bis zum Ende Bolleniens. Ein Beitrag zur Grenzgeschichte von Eupen-Malmédy-Saint-Vith unter Berücksichtigung der belgischen Gebietsforderungen nach dem 2. Weltkrieg*, St. Vith, 1985.

Pabst (P.), Das Problem der deutsch-belgischen Grenze in der Politik der letzten 150 Jahre, in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 77, 1965, 183-210.

Von Schwartzenberg (H.), Grenzen, Gräber und Gebiete: die historische Entwicklung der Aachen / Limburger Grenzen im Grenzwald, in: *Im Göhlthal*, 1998, 62, 45-76.

Moresnet

De grens is ook zeer ingewikkeld geweest, wat doorheen de geschiedenis aanleiding gaf tot vele grensconflicten: zo veranderde Losheim in 140 jaar zes maal van nationaliteit (het hoort vanaf 1956 bij Duitsland). De meeste bekende casus is echter het gebied van Moresnet: het probleem ontstond toen de in de tekst vermelde artikelen 25 en 66 in de slotakte van het Congres van Wenen een contradictorische afwijking vertoonde. Moresnet was daarenboven belangrijk door de aanwezigheid van kalamijn, een onontbeerlijke grondstof voor de messingindustrie en de productie van zink (en vooral na de uitvinding van de scheikundige Jean-Jacques Dony die kalamijn in walsbaar metaalzink kon omzetten). In afwachting van een oplossing werd de gemeente in drie stukken verdeeld, die Belgisch, Pruisisch en Neutraal werden genoemd (daarenboven werden kleine gedeelten van Gemmenich eveneens bij Pruisisch en Neutraal Moresnet ingelijfd; na 1919 bleven ze bij respectievelijk de Belgische gemeenten Neu-Moresnet en Kelmis). Na de Eerste Wereldoorlog werd in 1919 Pruisisch Moresnet en het Neutrale Moresnet bij België ingelijfd als respectievelijk Neu-Moresnet en Kelmis.

Dröge (Ph.), *Moresnet. Opkomst en ondergang van een vergeten buurlandje*, Houten-Antwerpen, 2016. Gedetailleerd verslag.

Malvoz (L.), Het neutrale gebied van Moresnet (1816-1919), in *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 144, 1983, 69-94.

Samenvatting van P. Pacquet.

Pacquet (P.), Le territoire contesté de Moresnet dit Moresnet neutre. Notes historiques sur son statut, sa législation et son administration, in *Bulletin de la Société verviétoise d'Archéologie et d'Histoire*, 47, 1960, 53-153.

Pirlot (G.), *Coup d'œil sur Moresnet Neutre, 1816-1919*, Oostende, 1987.

Politis (N.), *Le Territoire de Moresnet et la question des jeux*, 1904.

Reybrouck (D.), *Zink*, Antwerpen-Amsterdam, 2016.

Boekje rond de invloed van grensverschuivingen op mensenlevens; met beredeneerde bibliografie.

Schroeder (F.), *Das grenzstreitige Gebiet von Moresnet*, Aachen, 1902.

Schultheis (F.-X.), Die Grenzbezeichnung des neutralen Gebietes von Moresnet und ihre geschichtliche Entwicklung, in *Im Göhlthal*, 28, 8-42.

Varia

Fonteyn (G.), *Grensgebied*, Berchem, 2010.

Een beschrijving van Duitstalig België als grensstreek.

Scharte (S.), *Preussisch-deutsch-belgisch. Nationale Erfahrung und Identität. Leben an der deutsch-belgischen Grenze im 19. Jahrhundert*, Münster, 2010.

Over de identiteitswissel langs de grens.

Duitsland//Denemarken

Eskildsen (C.), *Dansk Græneselære*, København, 1936.

De Jessen (F.) o.r.v., *Manuel historique de la question du Slesvig*, Copenhagen, 1906.

Duitsland//Nederland

Engelbrecht (J.), *Räume und Grenzen in historischer Perspektive: die Entwicklung der deutsch-niederländische Grenze im Wandel der Jahrhunderte*, 1997 (Schriften des Museumsvereines Dorenborg, 51).

Duitsland

Brink (E.), Hillinga (M.), Karel (E.) e.a., *400 jaar Semslinie*, Zwolle, 2015.

Over de geschiedenis van de 'Semslinie' (en het gebied dat daaraan grenst), de in de 17^e eeuw getrokken kaarsrechte grens tussen Groningen en Drenthe.

Smits (H.), *Landjepik. De Nederlandse annexatie van Duitsland, 1945-1949*, Meppel, 2012 (2015²).

Gelderland, grensland. 2000 jaar verdeeld en verbonden, Nijmegen, 2016.

Historische artikelen over de betekenis van grenzen in de culturele wording van Gelderland.

Ten Hove (J.), *Een historische reis langs de randen van Overijssel*, Kampen, 2012.

Klinkenberg@., *Die Entstehung der deutsch-niederländischen Grenze 1813-1815*, Leipzig, 1940.

Platt (R.S.), *A geographical study of the Dutch-German border*, Münster, 1958.

De auteur stelde vast dat het landschap en de bewoning aan weerszijden van de grens identiek waren.

Terhalle (H.), *Van gebiedsgrens tot staatsgrens. Het ontstaan van de grens tussen Nederland en Westfalen*, in *Zannekin. Jaarboek 7*, 1985, pp. 39-56.

Kohl (W.), *Over de historische ontwikkeling van het Duits-Nederlandse grensgebied: de grens tussen Nedersaksen en Nederland*, in *Zannekin. Jaarboek 7*, 1985, pp. 25-3?.

Schwindt (M.), *Deutsch-niederländische Begegnungen im Raum des Bourtanger Moor*, Kiel, 1962.

Schwind (M.), *Die Aussengrenzen Niedersachsens und Schleswig-Holsteins*, in *Hannover und Niedersachsen*, @ @ @, @ @ @ @.

Naoorlogse gebiedsaanspraken door Nederland

Aubin (H.) & Ebenhard (M.), *Die niederländische Ansprüche auf die Emsmündung*, Hamburg, 1951.

Naar een groter Nederland? Beschouwingen over het annexatievraagstuk na den oorlog, Amsterdam, 1944.

Duitsland//Polen

Jäger (?), *Die deutsch-polnische Grenze. Erörterungen über probleme der Grenzziehung*, Langensalza, 1928.

Martel (R.), *Les frontières orientales de l'Allemagne / The eastern frontiers of Germany / Deutschlands blutende Grenzen*, Paris/London, 1920/1930

Hermann (C.), *Die deutsche Ostgrenze im Wandel zweier Jahrtausende*, Breslau, 1933.

Neutraler zijn:

Wagner (W.), *Die Entstehung der Oder-Neisse-Linie*, ????? 1953

Skubizewski (K.), *La Frontière polono-allemande en droit international*, ??? 1957

Goguel (R.) & Pohl, (H.) *Oder-Neisse: eine Dokumentation*, Berlin, 1955

Lesniewski (J.A.), *Western frontier of Poland; documents, statements, opinions*, @@@@, 1965

Jablonowski (H.) & Stasiewski, (B.) *Die deutsche Ostgrenze von 1937*, Köln-Graz, 1967.

b interne grenzen

Voor Duitsland bestaan er een aantal uitstekende handboeken:

Geschichte der deutschen Länder. "Territorien-Ploetz". 1. Band: Die Territorien bis zum Ende des alten Reiches, Freiburg; Würzburg, 1964 (1978); *Reich und Länder. Geschichte der deutschen Territorien. Band II: Die deutschen Länder von Wiener Kongress bis zur Gegenwart*, Darmstadt, 1971.

Per groot historisch landschap (bijvoorbeeld het Rijnland) wordt vrij gedetailleerd de territoriaal-historische evolutie geschetst; beperkt zich tot het grondgebied van het Duitse Rijk tot 1806 (d.w.z. het huidige Duitsland, Oostenrijk en een deel van Polen); wordt voorafgegaan door een algemeen hoofdstuk over centraliserende en federatieve krachten in de Duitse geschiedenis.

Köbler (G.), *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, München, 1988.

Lexicon met alfabetisch alle (ca. 5.000) territoria die tot het Duitse Rijk (tot 1806) behoorden en degenen die later deel uitmaakten van de staten Duitsland, Oostenrijk en (Duitstalig) Zwitserland, dus ook bijvoorbeeld het graafschap Aalst (met telkens een korte territoriaal-historische geschiedenis en summiere bibliografie).

c hulpmiddelen

Jähnig (B.) & Biewer (L.), *Kleiner Atlas zur deutschen Territorialgeschichte*, Bonn, 1990.

Een atlas met bijzondere aandacht voor grenzen, m.n. 16 kaarten op 192 pagina's (is overigens met omzicht te consulteren, want uitgegeven door de 'Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen'; recensie in: *Europa Ethnica*, 1991, 4, 222.